

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ НАУКОВО-ПРАВОВОЇ ТВОРЧОСТІ М. Ю. ЧИЖОВА: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

В данной статье исследуется анализ основных направлений научно-правового творчества М. Ю. Чижова на основании научных трудов ученого: общетеоретическое исследование права, историческое направление исследований, исследования науковедческих и теоретико-методологических проблем правовой науки, учебно-методическое направление деятельности ученого.

This article investigates the analysis of basic directions of scientific and legal work of M. Y. Chizhov on basis of his major scientific research papers: general study of law, historical direction of research, study of research-on-research and theoretical and methodological problems of legal science, and teaching activities of the scientist.

Актуальність теми дослідження. Микола Юхимович Чижов (1853-1910) – доктор державного права, заслужений професор по кафедрі енциклопедії та філософії права Новоросійського Імператорського університету, дійсний статський радник, видатний представник вітчизняної юридичної науки і громадський діяч. М. Ю Чижов відноситься до тих дореволюційних вітчизняних вчених-юристів, ідеї яких до цих пір не стали предметом самостійного дослідження, що актуалізує тему цієї роботи.

Метою даного дослідження є аналіз основних напрямів науково-правової творчості М. Ю Чижова.

Вклад основного матеріалу. М. Ю Чижов заповідав нам численні роботи (монографії, підручники, брошури, наукові статті, критичні рецензії) з різноманітної тематики. Коло проблем, яким присвячені праці вченого, показує, що насправді він був надзвичайно різнобічним вченим. Навіть при поверхневому ознайомленні з його працями неважко виявити, що в них завжди одночасно присутні різні ракурси розгляду.

Між тим проблемно-тематичний аналіз наукової спадщини вченого дає змогу виділити такі напрями його науково-правової діяльності.

1. Загальнотеоретичне дослідження права.

М. Ю Чижов відомий як теоретик права і, отже, основна маса його робіт присвячена різним загальнотеоретичним проблемам права. В якості теоретика права головна заслуга М. Ю Чижова полягає у вивченні самого поняття права, результати якого відображені в численних працях і високо оцінені сучасниками.

Загальнотеоретична спрямованість науково-правових досліджень М. Ю Чижова була обрана ще в студентські роки. Свою першу роботу "Про походження права", написану на останньому курсі юридичного факультету Імператорського Варшавського університету, М. Ю Чижов присвятив проблемам становлення права і його відтворюючих сил. У цій роботі він поставив проблему, вивченням якої займався протягом усього свого життя.

1877-1878 рр. ним було написано кілька об'ємних статей по загально-теоретичним питанням права [2, с. 31-55; 3, с. 5-45; 4, с. 38-56; 5, с. 3-58]. У цих статтях увага вченого фокусується на таких важливих проблемах права, як роль особистості в правотворчості та джерела права.

У статті "Засвоєння особистістю права" зроблена спроба, кажучи словами самого автора, "уявити шлях, по якому особистість підходить до права і вказати сферу, в якій особистість засвоює право" [5, с. 5]. В роботі аргументуються такі тези: "1) особистість засвоює право під впливом прояву в її історії світового закону індивідуалізації; 2) закон індивідуалізації емансипує дух та дії особистості від навколишнього її середовища; 3) емансипація духу і дії особистості йде у зв'язку з самопізнанням особистості; 4) самопізнання особистості дає їй можливість підійти до самостійності і свободи; 5) самостійність і свобода – необхідні умови справедливості; 6) справедливість – основа права, і 7) право зміцнює і підтримує самостійність і свободу особистості" [5, с. 5]. М. Ю. Чижов не погоджується з твердженням джерел права до народного духу представниками історичної школи права, бо, на його думку, воно веде до помилкового поняття про право [5, с. 6]. М. Ю Чижов намагається довести, що не народ, як ціле, творить право, а особистість, – не народний дух (фікція) виробляє право, а особистий дух (дійсність)" [5, с. 5].

В центрі уваги вченого в серійних статтях під назвою "Звичай і закон як форми права" знаходяться дискусійні питання джерел права [2, с. 31-55; 3, с. 5-45; 4, с. 38-56; 5, с. 3-58]. Зміст зазначених статтею з доповненнями та змінами увійшов у твір вченого "Джерела і форми права" [8]. Дослідженню джерел права вчений надавав особливого значення, пов'язуючи його з характером і природою права. На його думку, "поки не буде знайдено належне поняття про джерела права, характер і природа права будуть визначені невірні, односторонньо і неясно" [4, с. 38]. У згаданих працях М. Ю Чижов докладно аналізує основні положення найважливіших наукових шкіл про джерела права, представляє "свій досвід знаходження джерела права".

Деякі ідеї твору "Джерела і форми права" і особливо третьої статті "Звичай і закон як форми права" отримують своє ретельне відображення

і розвиток у роботі "Елементи поняття права" [11]. Цю роботу автор представляє як "матеріал до роз'яснення природи права, що утворився у нього під руками, при вивченні ним предмету своєї спеціальності" [11, с. 3], радячи читачеві вважати її не іншим, як програмою, в основу якої покладено дослідження елементів поняття права, в числі яких виділяються і детально аналізуються: 1) фізичний елемент поняття права; 2) органічний елемент поняття права; 3) етичний елемент поняття права. Ця монографія М. Ю Чижова є найбільш значущою серед його робіт з точки зору характеристики його праворозуміння.

Деякі теоретичні погляди вченого були викладені в його публічних лекціях "Завдання сучасної науки права" [7] і "Нарис вчень російських юристів про право" [9]. Ці лекції відрізняє проблемний підхід до позначених тем. У них лектор викладав не просто загальновідомі положення з тих чи інших питань, а своє бачення проблеми: а саме стан і перспективи розвитку правової науки і своєрідно коментував погляди вітчизняних вчених про право.

Як відомо, на формування наукових поглядів М. Ю Чижова справили величезний вплив його закордонні поїздки, спілкування з відомими європейськими вченими-теоретиками, особливо наукові контакти з професором Лоренцо фон-Штейна. Наукові пошуки вченого у рамках цих закордонних поїздок згодом були відображені в його роботах "Енциклопедія та філософія права в німецьких і австрійських університетах" [12] та "Право і його зміст за вченням Лоренцо фон Штейна" [10]. Ці твори не були простими нарисами західноєвропейської юридичної літератури з теорії та філософії права, хоча це (тобто ознайомлення співвітчизників зі станом західноєвропейської юридичної науки) було однією з головних завдань автора. У них М. Ю. Чижов, входячи найчастіше в полеміку з вченими, погляди яких він описує, критично оцінює окремі їхні ідеї та викладає власну позицію з питань, що розглядаються.

Загальнотеоретичні погляди вченого з багатьох питань в узагальненому і оглядовому вигляді отримали відображення в його роботах з енциклопедії права [21; 22; 6]. У них втілювалися різноманітні науково-правові ідеї вченого більше двох десятиліть його наукової діяльності. Особливо цікавими є положення, відображені в цих роботах, щодо місця правознавства в системі суспільних наук, співвідношення правознавства та державознавства, статусу і завдань енциклопедії права, походження права, співвідношення позитивного права і природного права, об'єктивного і суб'єктивного в праві, проблем кодифікації права і т. д.

2. Історичний напрям досліджень.

Безумовно, основною сферою наукових інтересів М. Ю Чижова була теорія права, якій присвячено більшість його робіт. Отже, всі інші дослідження вченого були пов'язані, так чи інакше, з його загальнотеоретичними пошуками. Це стосується, перш за все, його історико-правових пошуків.

М. Ю Чижов всюди підкреслював важливе значення історичного вивчення для пояснення природи права. З цього приводу він писав: "Право є життєве поняття, а життя є розвиток, рух вперед. З'ясування історичної сторони права, необхідно для поняття природи права. Звідси, – прагнення вивчити право історично" [6, с. 31]. Невипадково, що багато загальнотеоретичних робіт М. Ю Чижова супроводжувалися відповідними історичними екскурсіями. Зокрема, у роботі "Вступ до вивчення права (енциклопедія права)" автор крім представлення свого бачення енциклопедії права, його предмета, завдань, зв'язки з іншими юридичними науками, до книги докладає великий історичний нарис розвитку енциклопедії права [19, с. 267-274], який є одним з найкращих досліджень подібного роду.

Багато теоретичних питань права М. Ю Чижов досліджував, кажучи словами самого вченого, "опускаючись в історію людства" [4, с. 39]. Широке застосування саме історичного методу дозволили йому виявити коріння досліджуваних правових явищ. Так, наприклад, у роботі "Джерела і форми права" питання про джерело права розглядається у зв'язку з історичним розвитком самосвідомості особистості і виділяються такі періоди: "а) період розумово-нерозвиненого стану особистості (Схід), б) період здебільшого переважання пізнавального (логічного) закону людського духу (Греція), в) період панування логічного закону у зв'язку з могутнім здійсненням в практичному житті особистості початку волі (Рим); г) період (перехідний) невизначеності в побуті особистості (середньовіковий період); д) період розмежування логічної сфери людського життя від етичної: примирення і рівновага логізму і етизму, поняття і життя, думка і дійсність (час після релігійної реформації) і виникнення наукових, на основі оновлених релігійної реформації думки і життя систем; 1) школа письменників природного права, 2) історична школа, 3) школа письменників механічного правотворення".

Загальнотеоретичні дослідження правових явищ М. Ю Чижова майже завжди базувалися на вивченні поглядів мислителів минулого з відповідних питань. Поряд з широким застосуванням історичного методу до вивчення права, М. Ю Чижов написав і роботи власне

в галузі історії політико-правових вчень. Зокрема, такими є його роботи "Нарис навчань російських юристів про право" [9], "Матеріали до історії системи права (Енциклопедії права). До питання про систему права у римлян (з нарисів римської юриспруденції)" [20] і "Історико-філософський огляд вчень про право, моральності та державі" [18]. Однак такого роду роботи вченого або підпорядковувалися загальнотеоретичним завданням, або носили оглядовий характер, і з точки зору рівня розвитку сучасної правової науки не представляють особливої цінності.

3. Дослідження наукознавчих та теоретико-методологічних проблем правової науки.

Аналіз наукової спадщини М. Ю Чижова показує, що він як теоретик права не був байдужим до власних проблем своєї науки і приділяв велику увагу її теоретико-методологічним питанням. Він міркував по багатьом наукознавчим і теоретико-методологічним проблемам пізнання права. В центрі уваги вченого були такі наукознавчі та теоретико-методологічні проблеми правової науки, як система суспільствознавства, місце правознавства в цій системі, співвідношення правознавства та державознавства, стан сучасної йому правової науки та її основні завдання, статус енциклопедії права та ін. Ці проблеми отримали своє відображення у таких працях вченого, як "Завдання сучасної науки права" (Одеса, 1881), "Право і його зміст за вченням Лоренца фон-Штейна" (Одеса, 1890), "Вступ до вивчення права (Енциклопедія права)" (Одеса, 1908).

Зберігають свою наукову цінність і донині думки М. Ю Чижова про завдання правової науки. Зокрема, у своїй вступній лекції, прочитаній в актовому залі Імператорського Новоросійського університету, вчений, виходячи з трьох моментів природи права, завдання сучасної йому науки права зводив до трьох положень: 1) до знання норм чинного права, 2) вивчення явищ людського життя, які визначаються правом, і 3) до розуміння сил, що перетворюють життєве явище в юридичне, тобто до розуміння правотворчих сил [7, с. 7].

4. Навчально-методичні напрямки діяльності.

Слід зазначити, що наукова діяльність М. Ю Чижова була тісно пов'язана з його педагогічною діяльністю. Для вченого навчальний заклад (юридичний факультет) був, перш за все, "науковим організмом" [7, с. 8]. Невипадково, що він часто говорив про систему наук юридичної освіти.

Як педагог М. Ю Чижов завжди серйозно і з відмінною ретельністю ставлячись до своєї головної педагогічної справи – читання лекцій

студентам. За оцінками своїх колег, М. Ю Чижов легко опановував своєю аудиторією і вмів пробудити науковий інтерес у своїх слухачів, говорив з натхненням і з гідністю досвідченого викладача і вченого [1, с. 248]. Саме ці якості допомогли йому скоро придбати симпатії і серед професорів, і серед студентів.

Важливою складовою науково-педагогічної діяльності вченого була підготовка навчально-методичної юридичної літератури. Його книги з енциклопедії права [21; 22; 6] стали навчальним посібником для цілого покоління студентів-юристів. Для забезпечення літературою цієї дисципліни вченим було підготовлено спеціальне видання [23].

М. Ю Чижов був активним пропагандистом правових знань не лише в рамках системи вищої юридичної освіти; він долав багато сил для того, щоб правові знання могли проникнути в широкі верстви суспільства. Цю мету він реалізував, перш за все, з допомогою газети "Южное обозрение", яку він запровадив в Одесі. Свої популяризаторські ідеї вчений прагнув впровадити в життя і через викладання правової науки в середніх навчальних закладах. До речі, будучи членом комісія для складання статуту середніх шкіл, він перший підняв питання про введення викладання законознавства в середніх школах Міністерство Народної Освіти [24, с. 59-75] і, незважаючи на сильну протидію, відстояв свою пропозицію. М. Ю Чижов сам викладав курс законознавства в Одеському комерційному училищі і сам же забезпечив вивчення цього курсу навчально-методичною літературою [13; 14; 15; 16; 17]. Вчений мріяв про відкриття в Одесі комерційного університету і з цього приводу написав кілька статей про вищу комерційну освіту ("Комерційний університет у Мілані (Universita commerciale Luigi Vossopini)" (1904), "Комерційні університетські курси (Комерційний університет) в Одесі" (1905), "До питання про вищу комерційну освіту в Росії" (1907) і т. д.

Висновки. Проведений аналіз науково-правової спадщини М. Ю. Чижова дозволяє виділити наступні напрями його науково-правової діяльності: 1) загальнотеоретичне дослідження права, 2) історичний напрямок досліджень; 3) наукознавчий напрямок досліджень; 4) навчально-методичний напрямок. Аналіз цих напрямків дає підставу стверджувати, що головними напрямками науково-теоретичних правових досліджень М. Ю Чижова є: 1) оригінальне трактування важливих загальнотеоретичних проблем права (походження права, співвідношення позитивного права і природного права, об'єктивне і суб'єктивне в праві, поняття права і

його елементи, джерела права, проблеми кодифікації права і т. д.),
2) розробка наукознавчих проблем правової науки (місце правознавства у системі суспільних наук, співвідношення правознавства та державознавства, стан сучасного вчення правової науки та її основні завдання, статус енциклопедії права та ін.)

Література:

1. Клитин А. М. Профессор Николай Ефимович Чижов // Отчет о состоянии и деятельности ИНУ за 1910 г. / Составил по поручению Совета Ун-та ординарный проф. Б. В. Станкевич. – Одесса: Тип. "Техник", 1911. – С. 248.
2. Метла (Чижов Н. Е.) Обычай и закон как формы права (Статья первая. Введение) // Юридический вестник. – 1877. – № 5/6 (май и июнь). – С. 31-55.
3. Метла (Чижов Н. Е.) Обычай и закон как формы права (статья вторая) // Юридический вестник. – 1877. – № 11/12 (ноябрь и декабрь). – С. 5-45.
4. Метла (Чижов Н. Е.) Обычай и закон как формы права (статья третья) // Юридический вестник. – 1878. – № 8 (август). – С. 38-56.
5. Метла Н. (Чижов) Усвоение личностью права // Юридический вестник. – 1877. – № 7/8 (июль и август). – С. 5.
6. Чижов Н. Введение в изучение права (Энциклопедия права). Заметки Ординарного Профессора Императорского Новороссийского Университета Н. Е. Чижова / Н. Чижов. – Одесса: Тип. "Русской Речи", 1908. – 289 с.
7. Чижов Н. Задачи современной науки права. Публичная лекция, читанная 17 февраля 1881 г., в Императорском Новороссийском университете / Н. Чижова. – Одесса: Тип. "Новор. Телегр", 1881. – С. 8.
8. Чижов Н. Источники и формы права / Н. Чижов. – Варшава: Тип. Ивана Носковского, 1878. – 255 с.
9. Чижов Н. Очерк учений русских юристов о праве. Публичная лекция, чит. 23 февраля 1881 г., в Императорском Новороссийском университете / Н. Чижова. – Одесса: Тип. "Новор. Телегр", 1881.
10. Чижов Н. Право и его содержание по учению Лоренца фон-Штейна. Очерк современной юридической литературы / Н. Чижов. – Одесса: Экономическая тип. Одесского Вестника, 1890. – VIII, 430 с.
11. Чижов Н. Элементы понятия права / Н. Чижов. – Варшава: Носковский, 1880. – VII, 183 с.
12. Чижов Н. Энциклопедия и философия права в германских и австрийских университетах. – Одесса: Тип. Зеленого /б. Ульриха/, 1882. – Вып. 1. – 94 с.
13. Чижов Н. Е. Законоведение: В 4 вып. – Одесса, "Экономическая" тип., 1898-1903.
14. Чижов Н. Е. Записки по вексельному праву // Законоведение. – Вып. 4. – Одесса, "Экономическая" тип., – Одесса, 1903. – 58 с.

15. Чижев Н. Е. Записки по государственному праву // Законоведение. – Вып. 1 – Одесса, "Экономическая" тип, 1899. – 80 с.
16. Чижев Н. Е. Записки по гражданскому праву // Законоведение. – Вып. 2. – Одесса, "Экономическая" тип, 1898. – 75 с.
17. Чижев Н. Е. Записки по тор-говому праву // Законоведение. – Вып. 3-а. – Одесса, "Экономическая" тип, 1901. – 50 с.
18. Чижев Н. Е. Историко-философские обозрение учений о праве, нравственности и государстве. – Вып. 1. Древний мир. – Одесса, 1904. – 214 с.
19. Чижев Н. Е. Исторический очерк развития энциклопедии права // Введение в изучение права (Энциклопедия права). Заметки Ординарного Профессора Императорского Новороссийского Университета Н. Е. Чижева. – Одесса: Тип. "Русской Речи", 1908. – С. 267-274.
20. Чижев Н. Е. Материалы к истории системы права (Энциклопедии права). К вопросу о системе права у римлян (из очерков римской юриспруденции). – Одесса: "Одесский вестник", 1885. – 139 с.
21. Чижев Н. Е. Обозрение энциклопедии права. – Одесса: Дыхно, 1896. – 176 с.
22. Чижев Н. Е. Обозрение энциклопедии права. – Одесса: Типо-литография Акционер. Юж.-Рус. Общества Печатного Дела, 1900. – 193 с.
23. Чижев Н. Е. Подробное указание литературы к программе курса "Введение в изучение права", 1909.
24. Чижев Н. Е. Современная летопись о преподавании законоведения в средних учебных заведениях Министерства народного просвещения // Отдельный оттиск из "Журнала Министерства народного просвещения". – Новая серия V (1906. – № 10). – С. 59-75.

*Анохін О. М., Таврійський національний
університет ім. В. І. Вернадського*

КОРАН І "САХІХ" АЛЬ-БУХАРІ ПРО ОСНОВИ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В статті розглядаються релігійні основи отпавлення правосудия пророком Мухаммадом в период формирования мусульманской общины. Показується роль судьи в процессе разрешения тяжб, статус сторон (истца и ответчика), установленные требования.

The religious bases the administration of justice by the prophet Mohammed during the period of moslem community forming are examined in the article. The role of judge in the process of litigation settlement, status of the parties (claimant and defendant), established requirements.